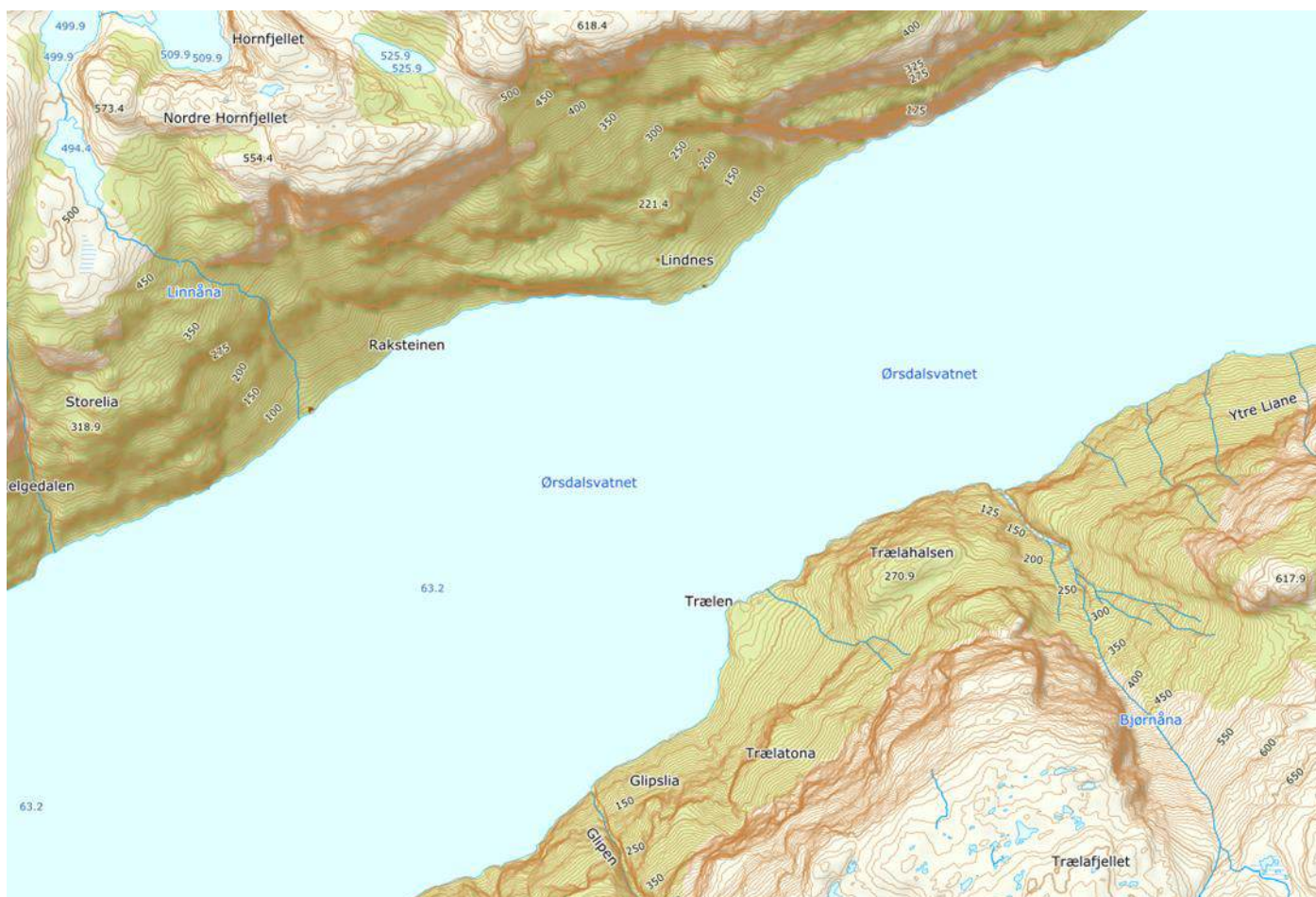

I Bjerkreim bodde det folk der ingen skulle tru

Av Paul Tengesdal og Per Spødervold 2023 – 2024

*

Plassen Trælen ved Ørsdalsvatnet

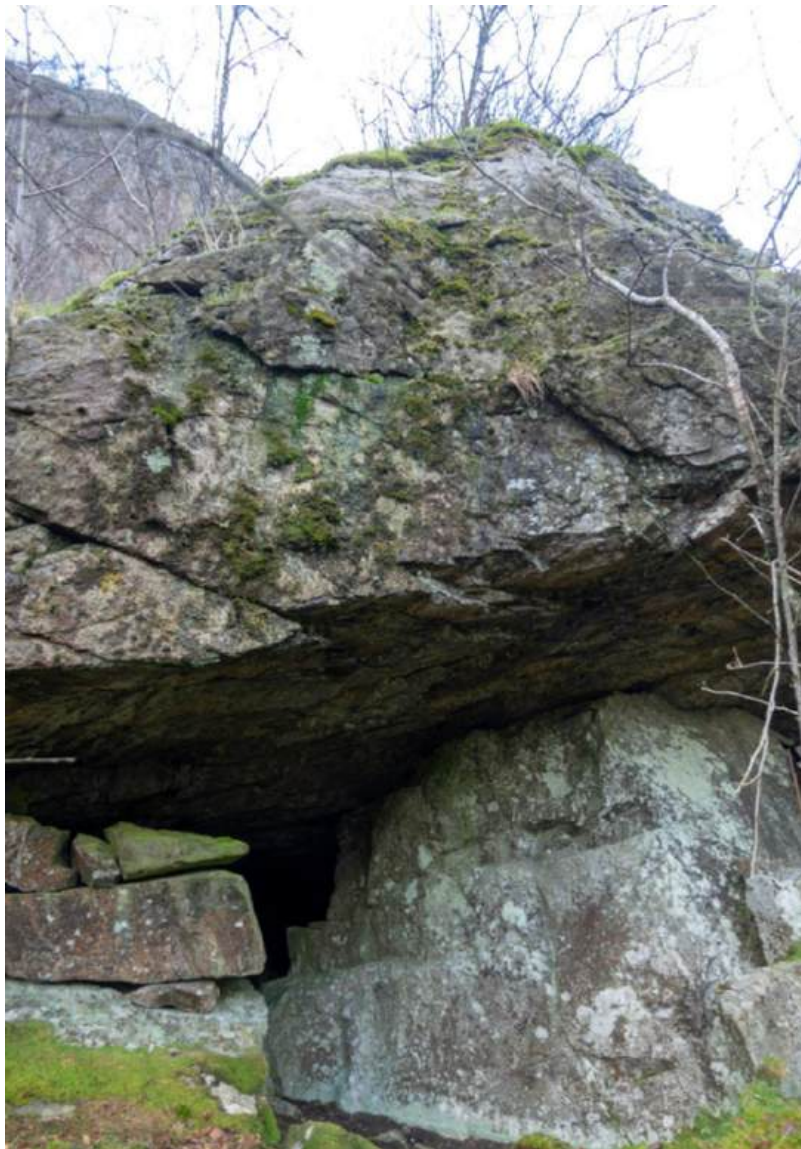
Om lag midt på Ørsdalsvatnet på nordsida av vatnet ligg plassen Lanes, og på sørsida plassen Trælen. Kartet viser også flere navnsatte plasser som Trælatona, Trælahalsen og Trælafjellet. Plassen Trælen er ubebodd, men navnsettingen tyder på av plassen har vært bebodd i tidligere tider. Og på Trælen skal det i eldre tid også ha bodd en som het Navar. Vi finner igjen navnet hans på Navarstølen (en heller), Navarstøltjørna og Navarfjellet på østsiden, straks utenfor kartet. Og Navarsheia rett sør av Lauperak, mellom kommunegrensa og Gyadalføret.

Hvor ligger «Trælenhuset»

Andreas Holkestad Sunde gjorde den 12. og 13. november 2022 en ekspedisjon langs Ørsdalsvatnet for å finne bostedet til Navar, som han hadde lest om, som skulle ha bodd på Trælen. Han hadde også lest et sagn som fortalte om en rømt træl som i utgammel tid som også skulle ha bodd her. Og som stedet Trælen hadde fått sitt navn etter.

Han tok beina fatt inn mot Trælafjellet, videre ned langs Bjørnåna ned mot Ørdsalsvatnet, like til vannkanten. Han lette overalt for å finne spor etter menneskelig virksomhet; oppsatte murer, hellere til å kunne overnatte under, og tok en rekke fotografier av alt han så. Han fant omsider bostedet hvor det tydeligvis hadde bodd folk. Se her noen av fotosamlingen hans som dokumenterer bostedet.

Navar er ikke nevnt i noen av de skriftlige kildene i Bjerkreim. Han hadde nok et annet navn, og var etter all sannsynlighet en vandrende jeger utenbygds fra, med mange bosteds hellere i området. Navnet «navar» kommer fra «navar-smed» og er nedsettende på en mann, ifølge «Dialektord fra Bjerkreim».

Ved Trælalhalsen er det en kort og liten dal, mellom halsen og Trælafjellet hvor et par kampesteiner har stoppet opp på vei ned fra fjellet.

Under den ene finner vi denne helleren, med oppmurt inngang.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Helleren er stor og romslig, og vi må anta at dette er «Huset» på Trælen. Like ved finnes en annen heller hvor det har blitt oppbevart saker og ting for bostedet.

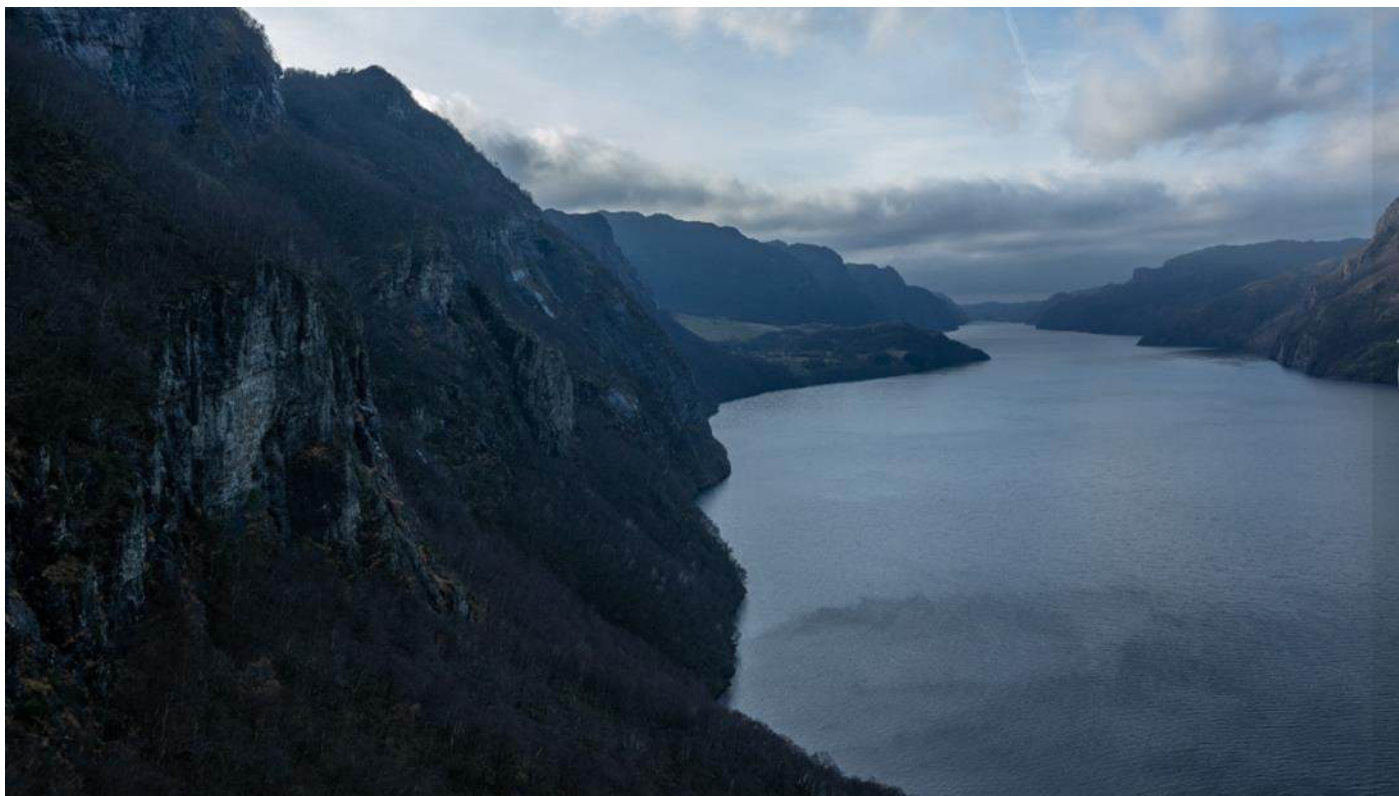
Sagnet om Naver er gammelt – trolig var det en mann som bodde under helleren på 1600-tallet, eller kanskje før? Ting tyder på det.

Huset på Trælen er romslig og god for overnatting.

På gulvet har det nok først blitt lagt ned greiner og kvister; med mose ovenpå slik at det ble et godt oppholdsrom, og med sengeleie.

Ved siden av helleren var det ryddet et lite rom, kanskje som en oppbevaringsplass for utstyr. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Utsikt fra Trælahalsen. «Trælahuset» ligg ca. 250 meter opp fra Ørsdalsvatnet. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Mange kampesteiner på Trælen nede ved Ørsdalsvatnet, men ingen av disse bærer preg av å være bearbeidet eller ha vært brukt som hellere.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Noen gressbakker er der også. Men ingen spor av rydningsrøyser, og marka er svært myrete. Man skulle likevel tro at man kunne gravd noen grøfter og dyrka jorda her om man ville. Det er lite sol her, så kanskje har det ikke vært verdt bryet.

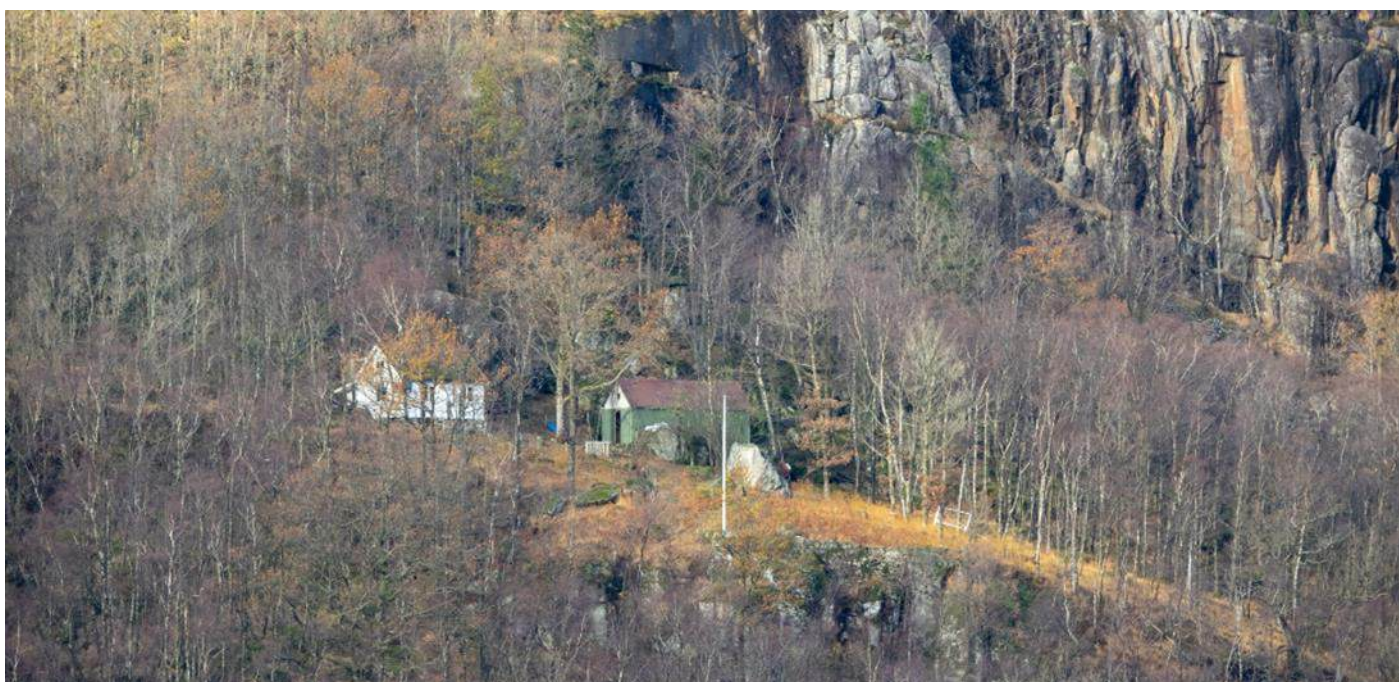
Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Det eneste spor av folk nede på selve Trælen kan være denne steinsettingen.

Som med litt godvilje muligens kan være spor etter en høyløe.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

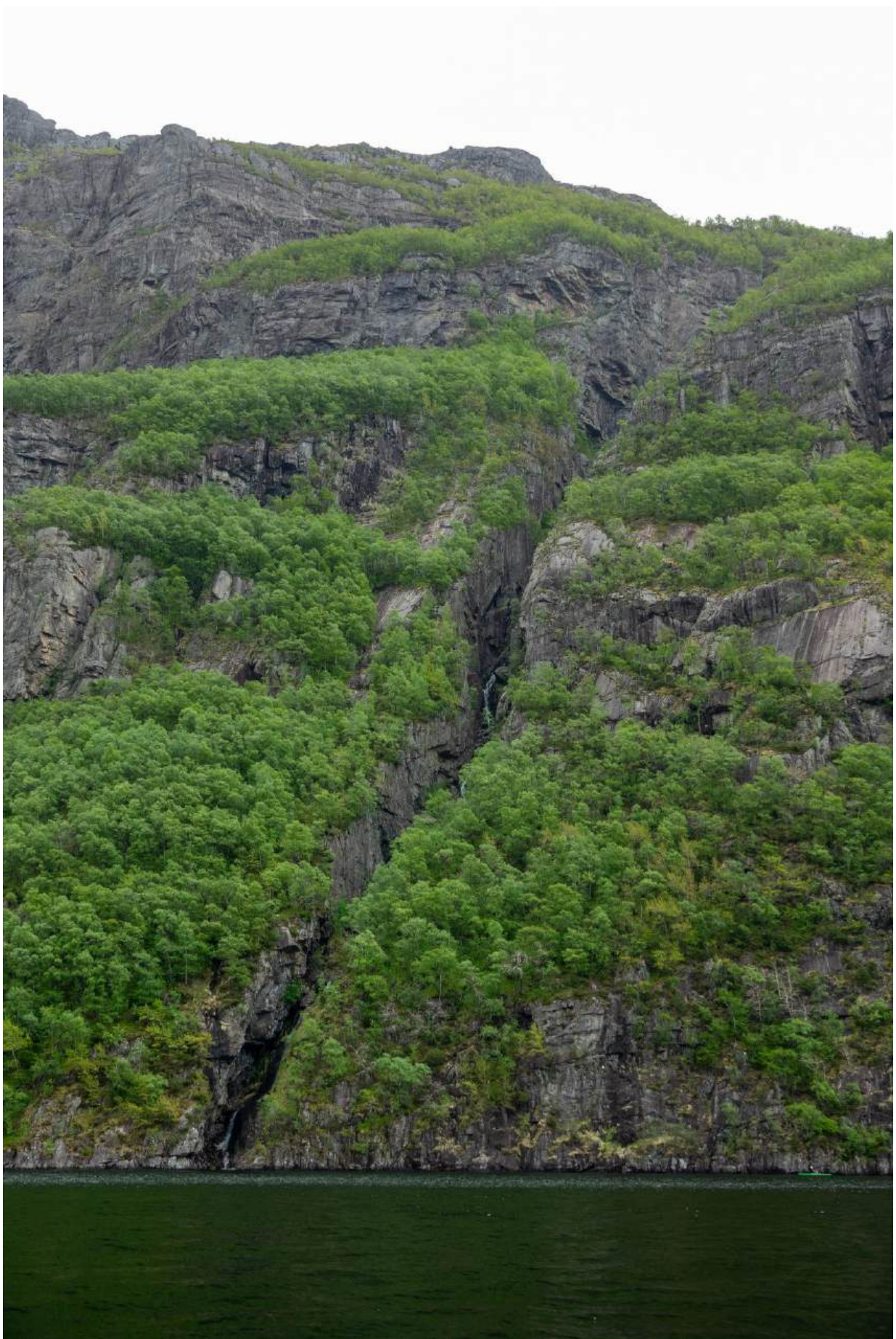

Nærmeste nabo er Lindnes på andre siden av Ørsdalsvatnet. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

På Trælen nede ved Ørsdalsvatnet er der en lun og god havn for robåt.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

«Glipen» Denne renna (se kart) må man passere om man skal gå korteste vei fra Lauperak til Trælen. Stedet er nesten uframkommelig. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

To gode naboer

I boka «Gamalt fraa Bjerkreim» til Jørgen Skjæveland kan vi lese om Navar som bodde på Trælen. Her kan vi lese om Navar og naboen på Lindnes som var «gift» med samme kone. Egentlig var det visst Navar hun var gift med, men når Navar reiste vekk dro naboen Tore på Lindnes over vatnet og "tok seg av" kona hans. Navar måtte somme tider til byen og selge fangs av fugl og dyr.

Helleren i Oreskaret

Det var ikke uvanlig at folk i Bjerkreim bodde under en berg-heller på 1800-tallet og tidligere, men ingen bodde slik over lengere tid. Men her ser vi en slik bustad ved husmannsplassen Under Oreskaret i Bjerkreimsmarka. Se Bjerkreimboka band I side 210.

Karen Olsdtr eller Ansteins-Kari som ho ble kalt etter ektemannen, budde her i om lag 10 år etter å ha blitt enke på Vikeså. Rommet inn under helleren er om lag 2 meter langt, 1 meter breit nede og om lag 1,5 meter høgt inne ved bergveggen. Inngangsdøra var på sørsiden (høgre bilde) og nordsiden var tettet med torv og stein. Innenfor inngangsdøra hadde ho malmgryta som ho koka i. En del av bergveggen er forma som en kubbestol. Der satt Kari om dagene. Ho dampkokte kleda sine i gryta for å holde borte lusa, og levet helst av poteter og spekesild fortelles det. Foto: Paul Tengesdal.

Karen Olsdtr. var fra Bakke-sokn, likedan var Anstein Henriksen. De var begge kommet til Bjerkreim for å søke seg tjeneste. Anstein var i tjeneste på Stora-Svela og Karen på Klampen ved Ørdsalsvatnet da de giftet seg i 1830. Etter giftermålet flyttet de til Litle-Svela hvor de to eldste barna; Henrik (f. 1831) og Ole (f. 1834) ble fødd. I 1838 ble Gunhild fødd, og da har de flyttet til Vikeså hvor deres tre barn voks opp.

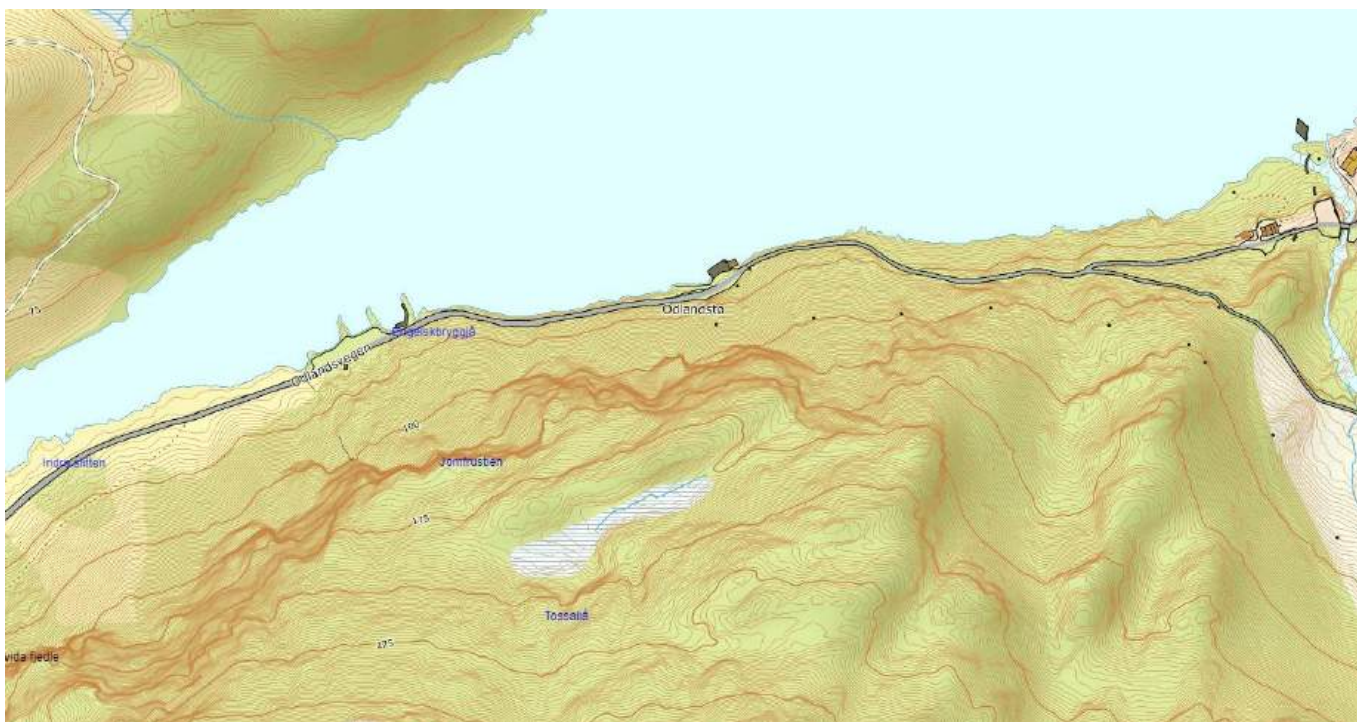
Hvor lenge familien var samlet på Vikeså er noe usikkert, men i 1865 opplyses det at Kari er enke og bor på Bjerkreim. Vi vet ikke når Anstein døde, for han finnes ikke gravlagt i Bjerkreim.

Mye tyder på at Karen flyttet fra barna straks etter at barna ble voksne og hadde flyttet ut. Dette må ha vært i begynnelsen av 1850-åra at hun kom til Bjerkreim. Så vet vi at Karen flyttet fra Oreskaret til sønnen Ole straks etter han giftet seg i 1867. Og at det var den nye svigerdatteren Anna som fikk henne da til Skjæveland. Da hadde Karen bodd under helleren i om lag 10 års tid.

Kari bodde hos sin sønn og svigerdatter på Skjæveland inntil hennes sønn Henrik giftet seg. Kari flyttet så til Spødervold, til Henrik og Berta Marie omkring 1872, der hun bodde til hun døde i 1875 om lag 80 år gammel.

Karen Olsdtr. fikk altså et langt liv, selv om hun bodde mange år under svært kummerlige forhold i Oreskaret. Men når ho kom i hus sa ho ofte: «Å, men eg heve det godt nå!»

Husmannsplassen i Tossalia

Denne husmannsplassen ligger i Tossalia (skravert område midt på kartet). Stedet ligger rett ovenfor Odlandstøt. Der er bratte stup på alle kanter, og flaten her er heller ikke så stor. Men Andrea Holkestad Sunde har funnet plassen som nå kan dokumenteres med bilder.

Vel oppe på en myr. Men ingen spor av folk.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

*Etter å ha fulgt myra et stykke endrer landskapet seg plutselig.
En flott eng som synes å være ryddet en gang for lenge siden.
En del trær, men sletten holdes stort sett fra å gro igjen av hjorten.*

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Flott jevn mark.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Marka sett fra en annen vinkel

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Her dukker det opp steinblokker på linje. Er dette en hustuft?

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Andreas fjernet litt mose, og ingen tvil om at dette er ei tuft eller bygning. Den målte ca. 3x7 meter. Muligens den har vært større?
Det var vanskelig å se om det hadde vært et påbygg eller om det var utrast stein på sidene.

Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Marsteinstølen på Malmei

Marsteinstølen ligger innerst i Marsteindalen (helt til høyre på kartet). Denne stølen og Heimastølen innerst ved Brekktjørn tilhører bruknr. 1 på Malmei og Joanstølen og Olastølen (nederst på kartet) tilhører bruknr. 3 på Malmei. Gangvegen inn dit (stiplet linje) går fra Malmei, forbi Brekktjørn og Malmei-stølsvatn, Joanstølen og Marsteindalstjørn til Marsteindalen og videre til Austrumdalen. Legå ved Espeland-stølsvatn tilhører Espeland med gangveg dit..

Det offisielt navnet på garden er Malmheim, men i dagligtale brukes navnet Malmei. Utmarka øst for Malmei (kartutsnitt) kalles Stølsheia. Det var fire støler her fra gammelt; Heimestølen inne i enden av Brekktjørn, Marsteinstølen i botnen av Marsteindalen, Joanstølen og Olastølen ved Stølsvatnet om lag 200 meter fra hverandre.

Folk på garden hadde kyrene på stølen om sommeren fram til etter år 1900. Siden ble stølsområdet nytt til utmarksslått. Tuftene er bevart etter alle stølshusa, men Olastølen og Joanstølen viser best i terrenget.

Nylig har Andreas Holkestad Sunde hatt en vellykka ekspedisjonstur til Marsteinstølen for å finne rester etter stølshusa, og om der kunne ha vært fast buplass i enda eldre tid så langt inne i heia. Hans resultater fra denne turen er vel dokumentert gjennom foto og sine umiddelbare opplevelser. Se fotoserien nedenfor:

Vel inne i Marsteindalen så han denne ura som han undersøkte nærmere. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

*Og der, under en av de store steinblokkene fant han murverk under. Bingo, der har vi det første stølshuset under den store steinhelleren til venstre på foto.
Foto: Andreas Holkestad Sunde*

Her ser vi en av inngangene til den store helleren som var stølshuset i Marsteindalen.

Foto: Andreas Holkestad Sunde

Stølsdrift

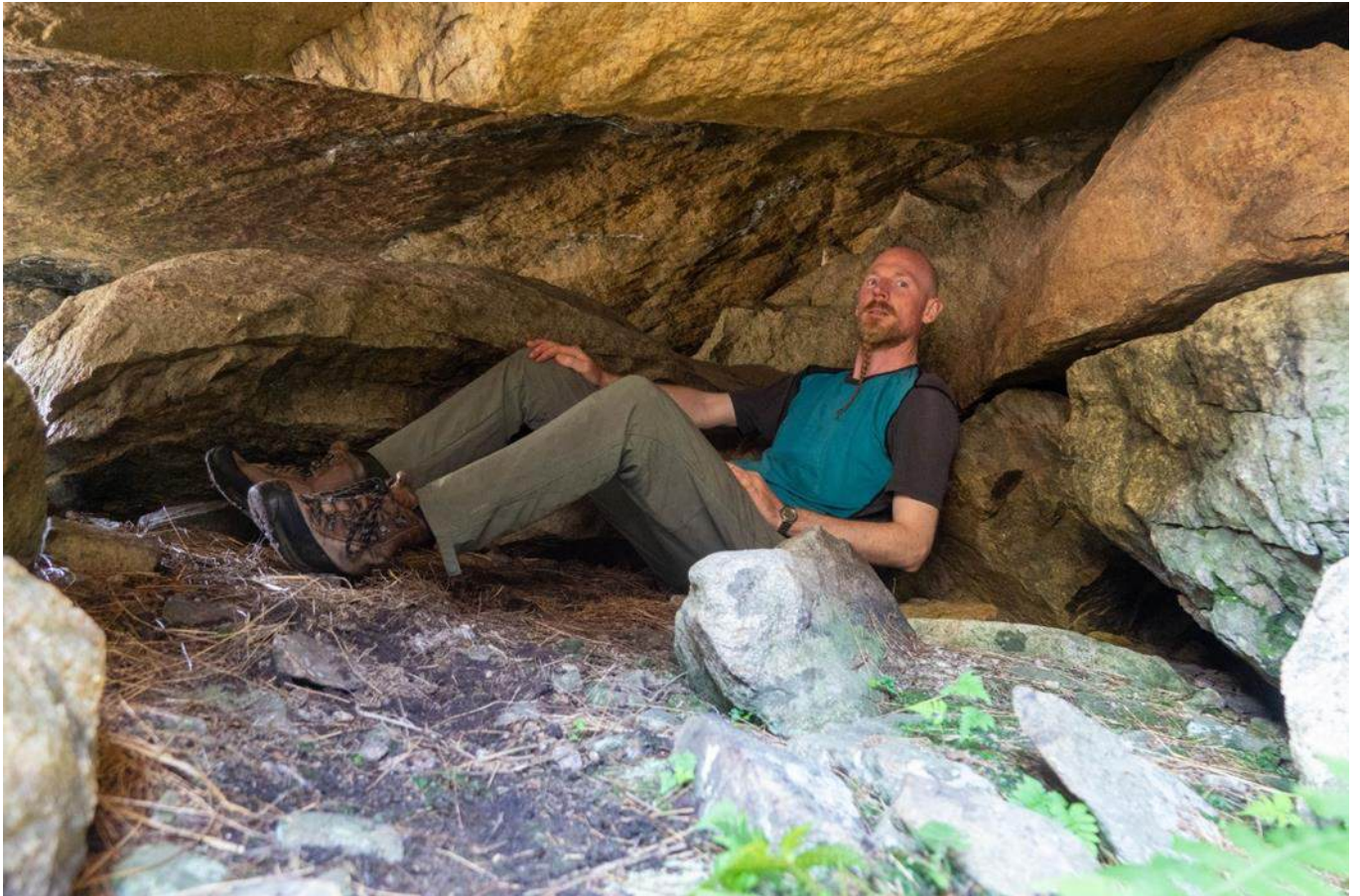
Arkeologiske spor (feks. boplasser) og vegetasjonshistoriske spor (f.eks. pollenavsetninger i myrer) tyder på at ressursene i fjellet i Norge har vært brukt i flere tusen år. Og vi vet at det ble drevet med stølsdrift i vikingtiden og utover i mellomalderen. Stølsdriften fikk en oppblomstring fra 1700-tallet.

Støler ble brukt til mange ulike dyreslag. De fleste setrer ble brukt til melkekyr og ysting var en viktig måte å nyttiggjøre setrene og konservere melken på. Det fantes også støler uten foredling av melk. Fordelen med stølsdrift var i slike tilfeller at buskapsen kunne økes utover det nivået som dalbeitene alene hadde tillatt. Stølsdrift ga dessuten (uansett dyreslag) en friskere buskap, siden fjellvegetasjonen ofte er av høyere kvalitet og buskapsen fikk styrket sin fysikk. Blant andre dyr som ble brakt til seters, er:

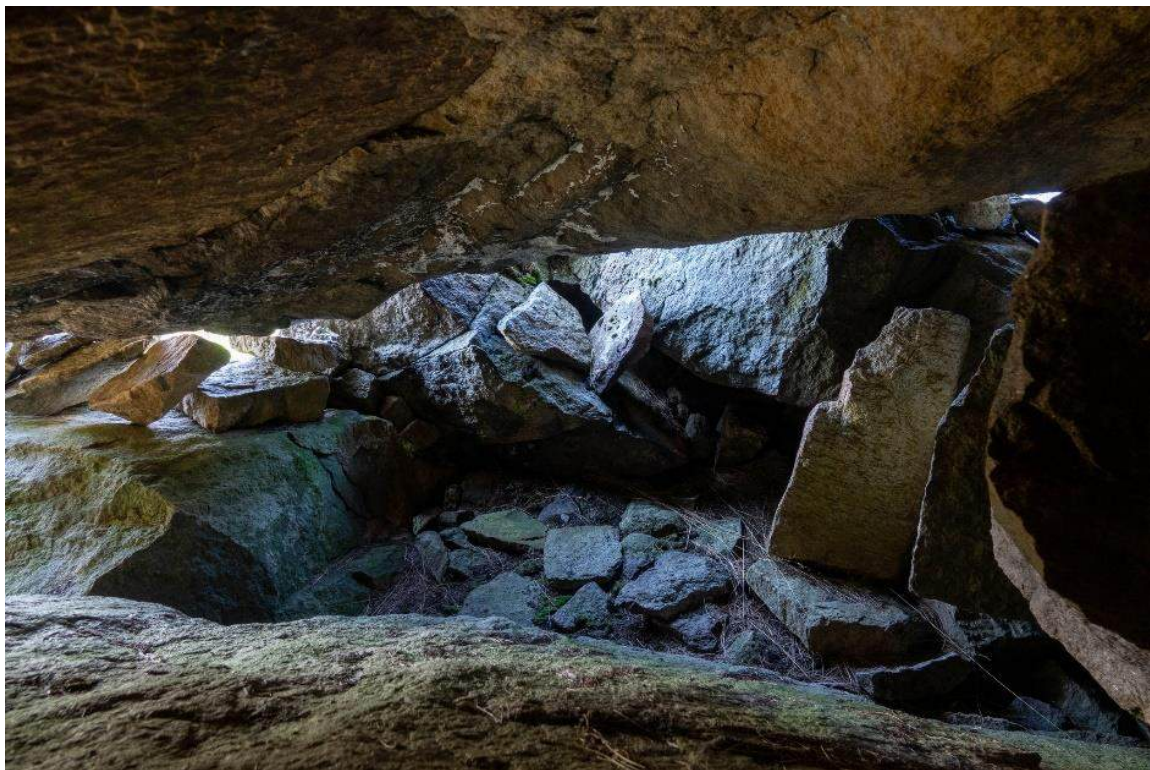
- geiter (vanlig i Norge, sjelden i Alpene),
- unglyr (ikke uvanlig i historisk tid i Alpene; i dag til og med av større omfang enn setrer med melkekyr),
- hester (i Alpene spesielt i nærheten av fjellpass der hester ble brukt som pakkdyr),
- sau (vanlig i de mediterrane delene av Alpene; i den senere tid igjen økende, om enn ofte uten gjetere).
- gris (ikke uvanlig i Ottadalen, den utnyttet matavfall fra seterysteri)

Tekst om stølsdrift i Norge er hentet fra Wikipedia.

På Malmei hadde de en heimestøl og tre sommerstøler hvor Marsteinstølen var den ene av sommerstølene, og den som var lengst borte. Det kan ikke være tvil om at dette er en svært gammel støl som har blitt brukt i mange hundre år som buplass under stølsdrifta. I den eldste tida bodde folka under Støls-helleren som Andreas Holkestad Sunde nå har dokumentert med mange rom under.

Andreas Holkestad Sunde tar seg en vel fortjent hvil i ett av rommene, etter all letingen.

Anders fant i alt sju hulrom under helleren hvor det har vært adskilte soverom, eller oppbevaring av stølutsstyr og annet for tørr lagring. Sengeleie og sitteunderlag bestod av greiner og kvister og et lag med mose øverst. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Noen av inngangene og rommene under Maristein Stølsheieren.. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

En av de mange inngangene til Stølhelleren. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

På utsiden finnes et stort takoverheng hvor det er fint å sitte. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

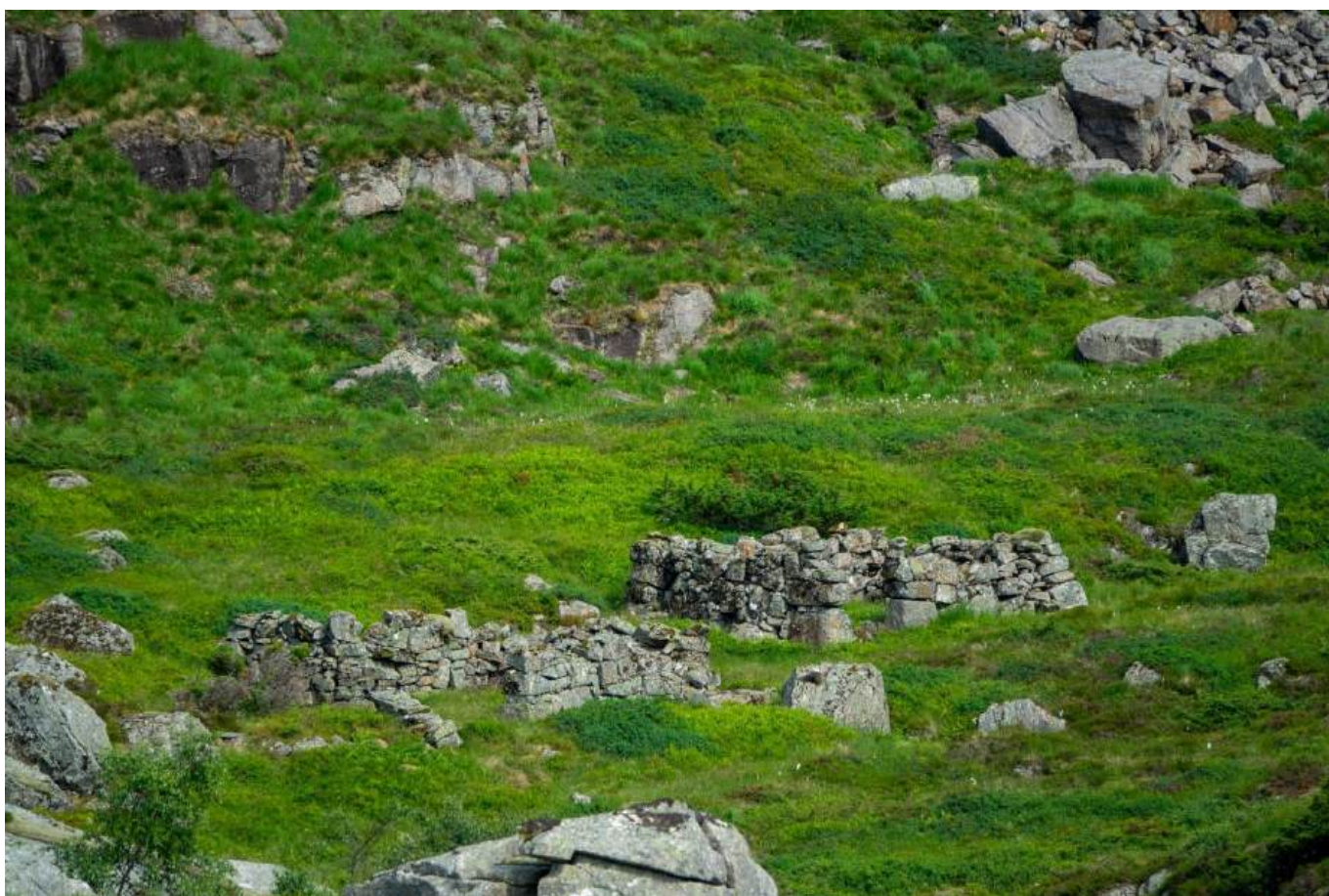
På veg ned igjen oppdaget Andreas stølstuft 1, med en stor jordfast stein som utgjør det sørlige hjørnet. Tuft 1 er ca. 5x3 meter. Dette må ha vært bolighuset oppsatt en gang midt på 1800-tallet. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Stølstuft 2: ca. 6x4 meter. Dette må ha vært uthuset for ku og geiter. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Innhegning ved Joanstølen. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Joanstølen. Ca. 200 meter derifra ved Stølsvatnet ligger Olastølen. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Malmei-stølsvatnet ved Joanstølen. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Legå ved Espeland-stølsvatnet. Stølshuset fall ned i slutten av 1980-åra. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

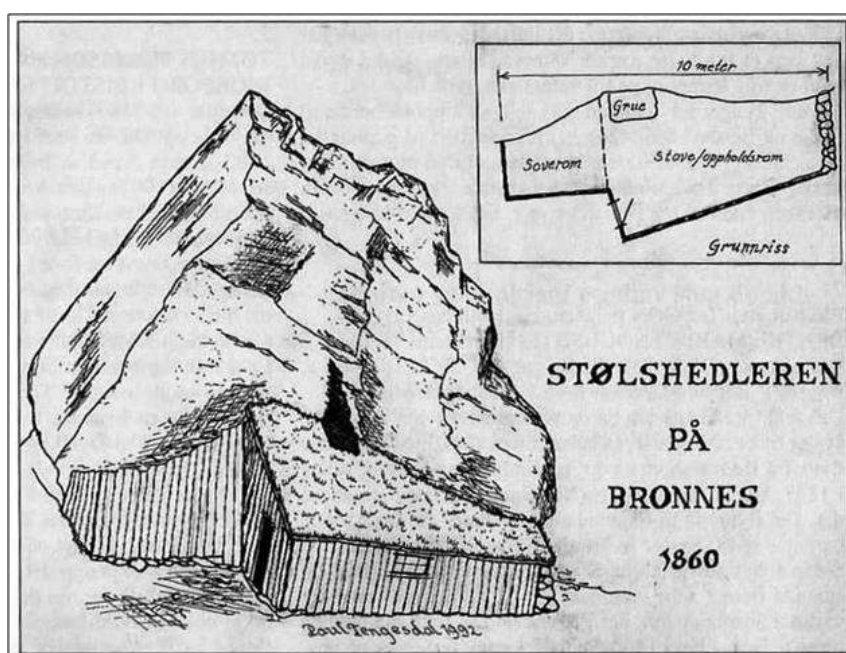
Stølsheieren i Dyrskog

Stølsheieren ligger på Brones, innerst i dalen ca. 300 meter fra vatnet.

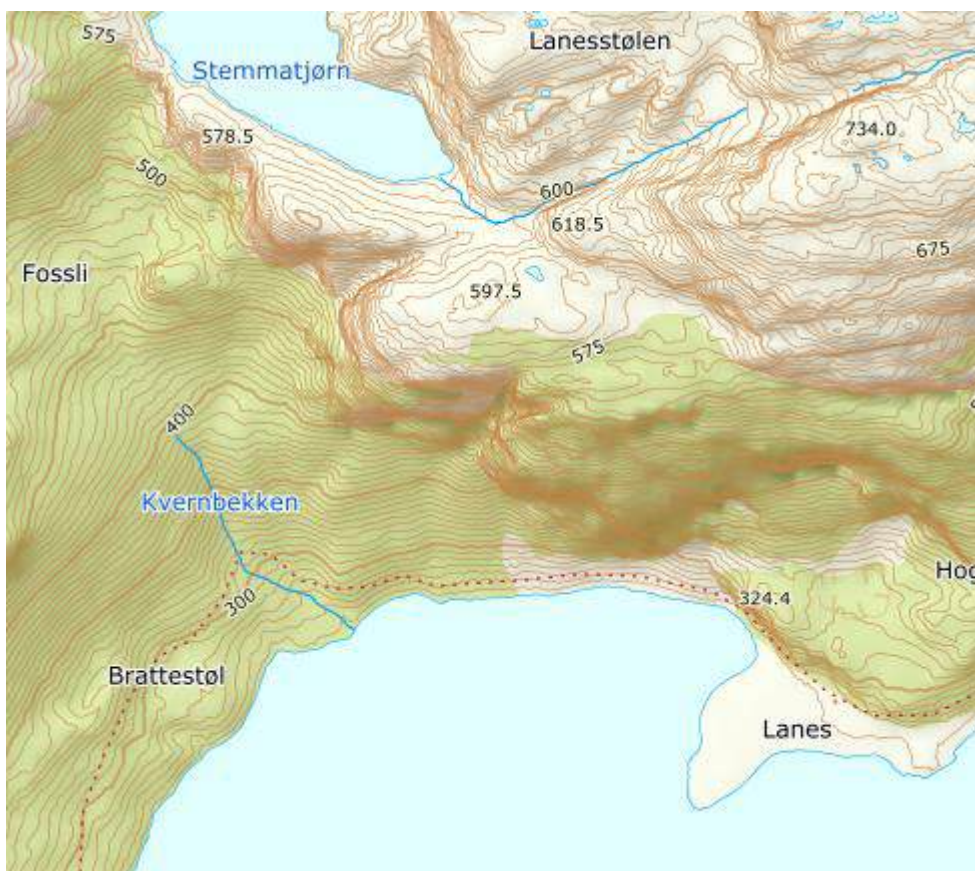
Omkring 1857 flyttet Peder Børildson og Berte Marie Enoksdtr. til stølsheieren ved Brones og bosatte seg som husmannsfamilie. De satte opp en yttervegg, og et skråtak på den ytre sida. Innvendig laget de til et oppholdsrom så godt det lot seg gjøre. De muret opp en grue, og lot røyken gå opp til mønet, og ut til det fri under fjellveggen. Dette var ingen rikmannsstove de hadde, men sønnen Tønnes sa siden, etter at de hadde fått opp nytt hus av både planker og bord. «Men tenk, det var gildare å bu under hedleren».

Brones var på den tiden udyrket mark. Fra tidligere ble plassen nyttet som støl under Dyrskog. De som var på stølen bodde da under Stølsheieren, så lenge de var der om sommeren med buskapen. På Brones var det alltid godt med beite i dalen ovenfor og innover fjellet. Nå skulle Peder ta fatt med oppdyrking av denne jorda, slik at den kunne brødfø ham og hans familie. Og så måtte der settes opp hus, både uthus og beboelseshus. Mye slit og tunge tak var i vente. Det nye heimehuset stod ferdig i 1863. I 1865 var det ei ku, 20 sauer og 25 geiter i det nye fjøset. I 1875 var det en av de største husmannsplasser i bygda med 3 kyr, 40 sauer og 18 geiter.

Lanes og Lanesstølen

Lanes ligg ved Maudalsvatnet, på en tange som stikker ut på nordsiden av vatnet. Og Lanesstølen ligg oppe på heia østenfor Stemmatjørn. Denne ble kun brukt som en sommerstøl.

Etter Svartedauen 1349 ble garden Lanes liggende øde fram til om lag år 1600.

Den først som busette seg etter den tid var Leffuer Lanes i 1603 som ble kalt øydegardsmann. Han dyrket opp garden på ny. Etter den tid ble det flere eiere, men det ble aldri flere bruk på den lille jordflekken ved vatnet.

I 1658 var det 6 kyr, 4 sauer og 4 geiter. Og i 1668 ble garden vurdert slik: Lanes har god åkerjord, så noenlunde god eng og en «besværlig» utmark.

Det var ikke hest på garden, hverken i 1658 eller i 1723.

Lanes var etter forholdene en svært liten gard, og som sagt hadde en besværlig utmark, dvs. vanskelig adkomst. Utmarka lå på nordsiden av garden. Det fortelles at den beste vegen å jage kyrne til støls var langs Lanesstronda, opp Fosslia, forbi Stemmatjørn og vidare til stølen. En annen framkommelig veg for folk og småfe var fra stølen mot syd, forbi Hoggarberget og så til Lanes.

Det fortelles også at jentene på garden gikk opp til stølen om ettermiddagen, melket kyrene, lå over til neste morgen, gikk ned til garden etter at de hadde melket. De bar melkebøttene i det bratte terrenget ned til garden.

Vi må anta at alle mannfolka lå på stølen om sommeren og slo gras over alt hvor dyrene ikke kom til og beitet. De hadde ingen hest å kjøre fram høyslåtten med, høyet måtte bæres i høybører. Vi vet at det i slike tilfeller ble nyttet *høynett* som kunne bæres og kunne styrtes ned fjellupsene. Og så vet vi at det i eldre tid fantes både ulv og bjørn i disse heie-områdene. Derfor måtte husdyra gjetes om dagen, og ble samlet sammen i ei kve for natta. Det var barna som hadde gjeterjobben.

Denne garden var nok den i Bjerkreim hvor folk hadde mest strev for føda og minst utkomme. Den ble drevet fram til 1903. Da ble Lanes øydegard for andre og siste gang.

Nylig gikk Andreas Holkestad Sunde og Kristin Mathiasen og leitet i området for å finne Lanesstølen. De gikk opp fra Fossbrekka, opp Fosslia, langs Stemmatjørn og opp på heia. Der leitet de i området hvor stølen skulle ligge – men fant ingen spor.

Leteområdet ble utvidet, og der oppdaget de ei kve i forkant av noen store steinblokker – og så, i bakkant oppdaget de opplødde murer under ei stor steinblokk. Der var Lanesstølen!

Se foto som dokumenterer stedet ytterligere:

Her ser vi ura med de store steinblokkene som skjuler Lanesstølen. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Fremfor ura finnes ei kve, ca. 10 m² som dyra var i om natta. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

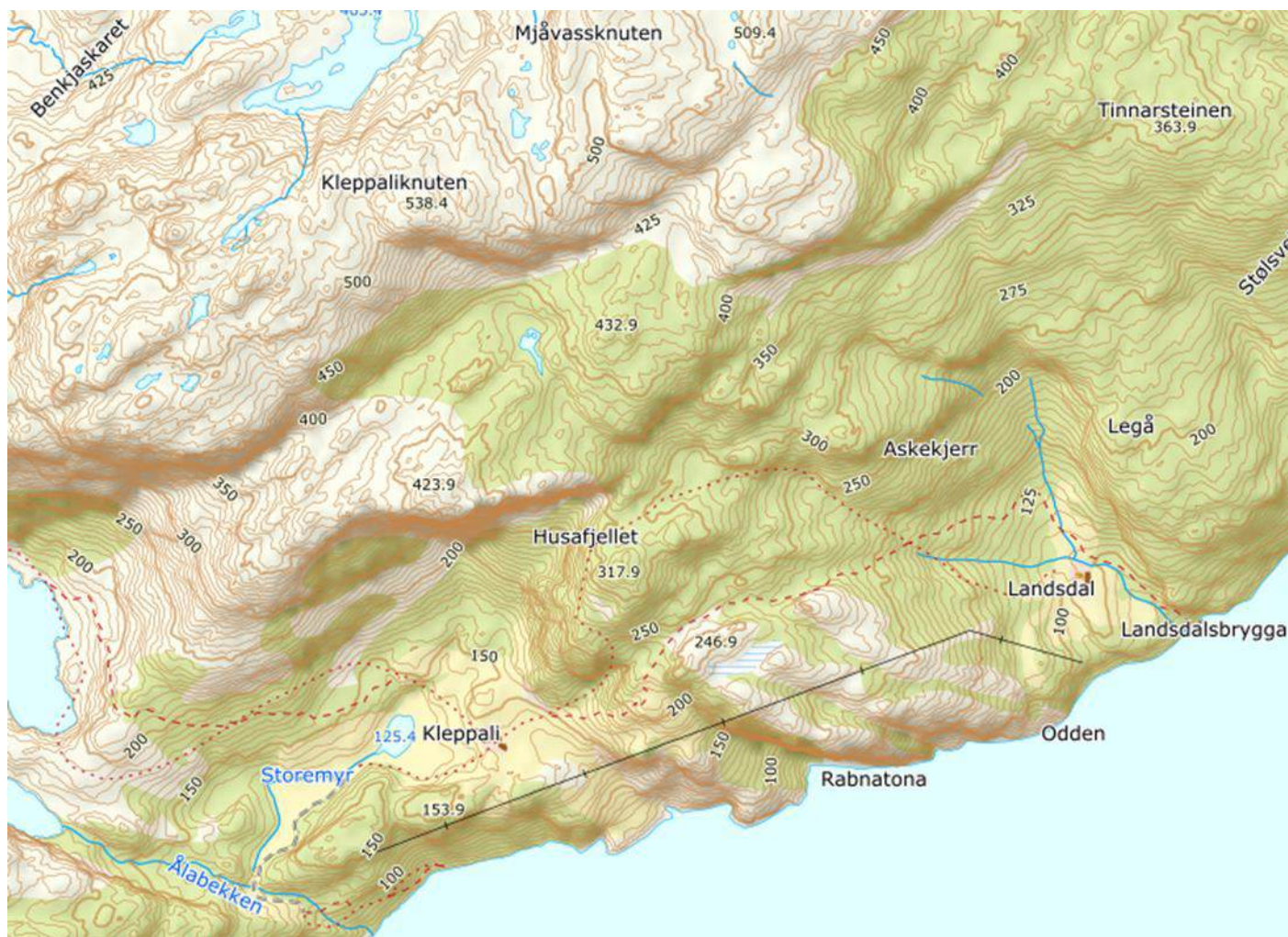

Inngang til helleren hvor folka holdt hus. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Her sitter Kristin Mathiasen tørt og godt under den store helleren. Foto: Andreas Holkestad Sunde.

Kleppalistølen

Stølshuset til Kleppalistølen ligger rett sør av Mjåvassknuten på 425 moh. (på kartet vest av tallet 425) ganske nærme bergveggen. Og «Heller under stor stein» ligger ca.150 meter derfra mot øst.

Stølen nord i marka

I Bjerkreimboka band I kan vi lese at Kleppali-garden i 1658 hadde 1 hest, 6 kyr, 10 sauer og 3 geiter. Og 10 år etter; i 1668 hadde garden 1 hest og 14 kyr, men ingen sauer eller geiter. Kubesetningen hadde altså økt med 8 kyr på bekostning av sauer og geiter, dvs. et totalt omskifte av dyreholdet. Så får vi også vite at Erik Olson (1604-1674) var gårdeier, og når han døde kom det flere pengekrav fra bønder på Jæren og i Dalane. Dette tyder på at han hadde kjøpt inn de fleste kyrene og ikke fått gjort opp for seg.

Selvsagt trengte en slik besetning mer vinterfôr, men også mer beite om sommeren. Tidligere ble den gamle stølen «Ulffuestien» lenger øst nyttet, som de hadde sammen med nabogarden Landsdal. Så kan vi lese at Landsdal-garden også la om sin drift til kubesetning samtidig som Kleppali-garden gjorde det.

Andreas Holkestad Sunde har nylig funnet stølen til Kleppali. Her var det en god heller under en stor stein, som sikkert hadde blitt benyttet som overnattingsplass i lang tid tidligere, når de gjete dyra. Han fant også stølshuset som de satte opp, et støls hus like ved ca. 8x5 meter, til overnatting og oppbevaring av alt stølstutstyr. Her bodde familien gjennom hele sommeren; de gjete kyrene, melket og kinnet smør, og slo gras i stølsbakkene omkring, som de satte opp i høystakker for å kjøres heim senere på sledeføre.

Vi vet at stølsdrift i Norge hadde størst betydning på 1700 – 1800-tallet. Og nå vet vi også at folka i Kleppali var framsynte, og fikk sin ku-støl allerede i 1660-åra.

Helleren under en stor stein

Under helleren er det flatt gulv, og med bjørkekvister, lyng og mose blir det et godt egnet oppholdsrom (soveplass) for en familie.

Dette er inngangen til helleren

Inngangen sett innenfra

Inngangen er litt trang for en voksen person, men på innsiden er det greit med gulvplass.

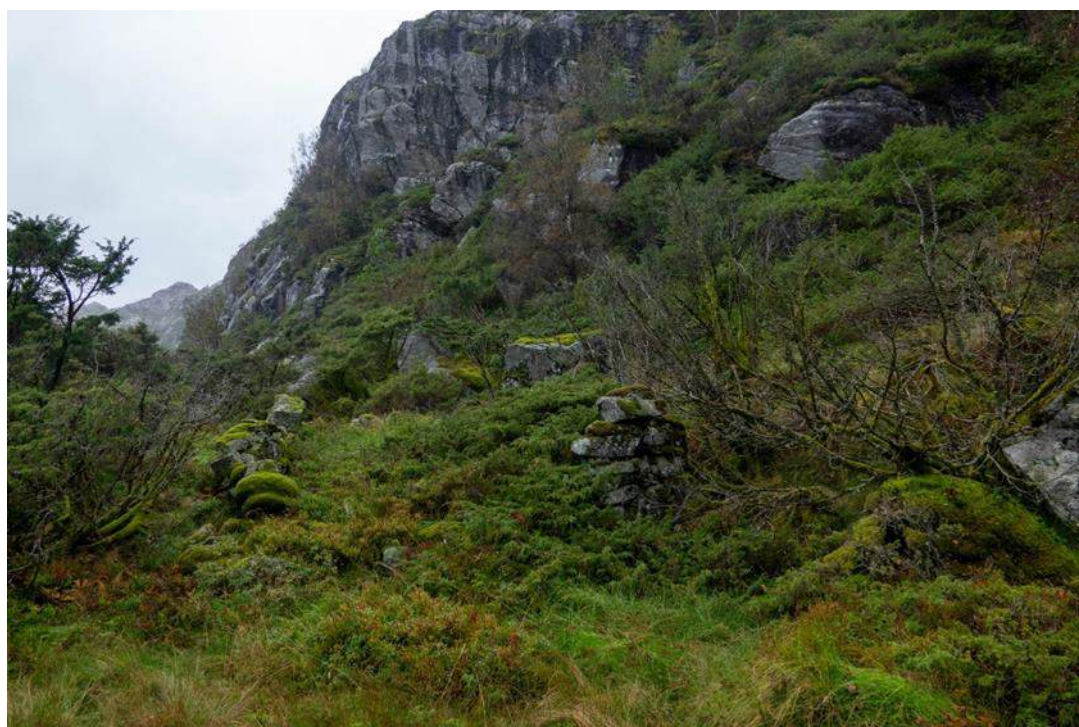

Foto: Andreas Holkestad Sunde

Stølshuset fra 1660-åra

Her står Andreas Holkestad Sunde i ei ganske stor hustuft ca. 8x5 meter stor, med det ene hjørnet ca. 1,5 meter høyt. Dette er stølshuset med oppholdsrom, og utstyr til stølsdrifta. Familien hadde egen hest, så det var lett å få fram alt material de trengte til dette stølshuset. De satte først opp steinmuren, så reiste de trebygningen med ljore i torvtaket for lys, og utløp for røken fra den åpne grua. Slik som alle støls hus var fra gamletida. Foto: Kari Kolnes.

Restene etter stølshuset i en krok av myren innunder fjellet. Foto: Andreas Holkestad Sunde.